BORZSÁK ISTVÁN

A MAGYARORSZÁGI MELANCHTHON-RECEPCIÓ KÉRDÉSÉHEZ

A Luther-kutatók II. nemzetközi kongresszusának (Münster, 1960. aug. 8—13) résztvevőit a magyarországi Melanchthon-kutatásról Sólyom Jenő beszámolója tájékoztatta.[1] Sólyom azonban mindjárt referátumának elején megállapította, hogy Magyarországon tulajdonképpen nem folyik Melanchthon-kutatás; az eredmények más természetű kutatások melléktermékeiként születtek meg."[2] Majd később — Schulek Tibor Bornemisza-monográfiájával[3] kapcsolatban — az „egyházon kívüli irodalomtörténészek" hallatlan buzgólkodásáról beszélt, amelynek eredményeképpen az elmúlt években egy egész csomó tanulmány és könyv jelent meg a századnak erről az egyik legkülönb magyar humanista írójáról, aki ugyancsak Melanchthont vallhatta praeceptorának, de „természetesen csak művelődéstörténeti érdekűek" és „csakis a humanista szempontokat domborítják ki."[4] Anélkül, hogy Sólyom Jenő szavaiban bármiféle megrovást éreznénk, eleve kijelentjük, hogy alkalmi áttekintésünkben mi sem óhajtunk a teológia felségvizeire merészkedni, bár tisztában vagyunk azzal, hogy a melanchthoni humanizmus vizsgálója csak úgy nem kapcsolhatja ki teljesen a teológia szempontjait, mint fordítva: Melanchthon teológiai teljesítményeinek méltatója a humanizmus-kutatáséit.

Kiindulásul hivatkozunk még egy másik reprezentatív kiadványra, a nagy Praeceptor halálának 400. évfordulója alkalmából W. Elliger szerkesztésében megjelent gyűjteményes kötetre,[5] amelyben P. Fraenkel, az elmúlt másfél évtized Melanchthon-kutatásának felmérője desideratumként jelzi a Németországon kívüli Melanchthon-emlékek rendszeres számbavételét, és ezzel kapcsolatban az angol—francia anyagon kívül „nem utolsó sorban a szláv nyelvű" irodalmak feldolgozásának szükségességére utal.[6] Ennek a desideratumnak a megvalósítása persze lengyel,[7] cseh és szlovák kutatótársainkra vár;[8] mi a magunk részéről *Melanchthon magyar-*

[1] „Luther und Melanchthon." Referate und Berichte, hrsg. v. V. Vajta. Göttingen 1961. 178—188.: Melanchthonforschung in Ungarn.

[2] I. m. 178.

[3] Bornemisza Péter (1535—1584). A XVI. századi magyar művelődés és lelkiség történetéből. Sopron—Budapest—Győr 1939.

[4] I. m. 181.

[5] Philipp Melanchthon. Forschungsbeiträge zur 400. Wiederkehr seines Todestages, dargeb. in Wittenberg, 1960. Göttingen 1961.

[6] I. m. 13.

[7] L. O. Bartel referátumát (Luther und Melanchthon in Polen) a münsteri kongresszus aktái között, 165—177. Egyébként: a lengyelországi humanizmus-kutatás eredményeinek ismerete nélkül a magyarországi sem lehet meg, és *vice versa*; Melanchthonnal kapcsolatban itt elsősorban Balázs János Sylvester-monográfiájára utalunk (Bp. 1958); a legfrissebb irodalomból l. Kovács Endre Melanchthon und Ungarn c. tanulmányát a berlini akadémia Philipp Melanchthon-kiadványának (Berlin 1963) I. kötetében, 261—269.

[8] Révész Imre akadémikus hívta fel a figyelmemet arra, hogy egy darabig a Muraközben, Horvátországban és Szlovéniában is voltak — elsősorban Melanchthontól inspirált — reformátori mozgalmak. L. még: A. Oţeta: Wittenberg et la Moldavie. Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa, I. köt. (Berlin 1962.) 304. és: Ernst Benz: Wittenberg und Byzanz. Marburg/ L. 1949. 61. skk. és *passim*.

országi recepciójának felderítését érezzük kötelességünknek. Ennek a hatalmas, sokszínű tablónak azonban egyelőre csak néhány kiragadott részletét igérhetjük; az *egész* feldolgozása hosszú évek munkáját igényelné.

De tulajdonképpen a németországi alap is hiányzik: a *Corpus Reformatorum* köteteinek jólismert hiányosságait sem a *Supplementa Melanchthoniana* csonka sorozata, sem R. Stupperich „tanulmányi kiadása" (*Studienausgabe: Melanchthons Werke in Auswahl.* I—VI. köt.) nem pótolhatja; annak beváltása, amit annak idején még K. Hartfelder igért (hogy ti. majd megírja Melanchthon „hatásának" történetét),[9] immár 75 esztendeje várat magára; mindenképpen indokolt P. Fraenkel megállapítása, amellyel „Melanchthon als Humanist" c. fejezetét lezárja: kívánatos volna Hartfelder könyvének alapos felfrissítése vagy pótlása, beleértve Melanchthon klasszikus-kiadásainak és magyarázatainak megfelelő méltatását is.[10] Alkalmi vázlatunk ehhez az egészében nem könnyen feldolgozható témához szolgáltat néhány magyarországi vonatkozású adalékot.

*

Melanchthon pályakezdésének ismertetői — Camerariustól Stupperichig — mindig szoktak hivatkozni a Praeceptor gyermekkori praeceptorára, bizonyos Johannes Hungarusra, aki a gondjaira bízott fiúcskát anyai nagyapjának bretteni házában Baptista Mantuanus tankönyvének elsajátíttatásával, jó szóval és orbiliusi virgáccsal „grammaticus"-szá nevelte. Maga Melanchthon így emlékezett vissza derék tanítójára (CR XXVIII Ann. ad a. 1508): „...Ille adegit me ad grammaticam... Nihil patiebatur me omittere; quoties errabam, dabat plagas mihi, et tamen ea moderatione, quae erat conveniens. Ita me fecit grammaticum." Johannes Hungarus később Pforzheimben prédikátorkodott (Camerarius, Vita Mel. c. II.); Melanchthon mindvégig szeretettel és megbecsüléssel gondolt rá vissza (CR X 190); szobájának egyik oszlopára is felírta a nevét, hogy az is régi tanítójára emlékeztesse.[11]

Melanchthon mestere — neve szerint — magyar *lehetett*, de származásáról közelebbi adatokat nem ismerünk. Mindaz, amit személyével kapcsolatban a régebbi irodalomban olvashatunk,[12] merő találgatás, ami két dologra vezethető vissza: elképzelhetetlennek tartották, hogy Mátyás korának ragyogása oly hirtelen nyomtalanul kialudt, tehát kapcsolatot kerestek az elcsenevészesedett magyarországi és a Reuchlin, Camerarius, Melanchthon munkálkodása nyomán kivirágzó németországi humanizmus között; másrészről magyarázatot kerestek Melanchthonnak valóban feltűnő magyar szimpátiájára, és ennek gyökerét a Praeceptor gyermekkori élményeiben, „magyar" tanítója gondoskodásának viszonzásában fedezték fel.

Itt említjük tudománytörténetünknek egy régi vitás kérdését: működött-e Budán Melanchthon két barátja és munkatársa, Simon Grynaeus és Vitus Winshemius? A Magyarországon meggyökeresedett hagyomány szerint mindkettejüknek „a Luther értelméhez való

[9] Philipp Melanchthon als Praeceptor Germaniae. Berlin 1889. (Monumenta Germaniae Paedagogica, 7.) 552.

[10] I. m. 28.

[11] R. Stupperich: Melanchthon. Berlin 1960 (Samml. Göschen, 1190.) 17.; vö. Hartfelder: 4—5.

[12] Pl. Haberern Jonathán: Melanchthon Fülöp. Pest 1860. 6., ugyanígy: Stromp László: Praeceptor Germaniae. ProtSz 9 (1897) 80.; Fraknói Vilmos: Melanchthons Beziehungen zu Ungarn. Bp. 1874. 6. De még Bucsay Mihály friss jubileumi megemlékezésében (Melanchthon a reformátor. Ref. Egyház 1960/II 34.) is azt olvassuk, hogy Melanchthon — diákjaink felkarolásával és a magyarországi protestáns egyház fáradhatatlan támogatásával — „kamatosan visszaadta népünknek, amit ettől (ti. Johannes Hungarustól) kapott". L. még: Bucsay M.: A magyar reformátusok és Wittenberg. Ref. Egyház 7 (1955) 182—183.; Wiczián Dezső: Melanchthon és Magyarország. Harangszó (naptár), 1947. és uő. Melanchthon Fülöp. Emlékbeszéd születésének 450. évfordulóján. Ev. Theol. 1947.; a régebbi irodalomból: Stromp László: Magyarország és Melanchthon. Ösvény 5—8. (1917—1920.) 97—114. (= Deutsche Evang. Blätter 1903/XI.) Joh. Hungerus magyarságának kérdéséről a 104. lapon.

vonzódásokért kellett kitakarodni Magyarországból".[13] Budai Ézsaiás Ribini János *Memorabilia ecclesiae Aug. confessionis in regno Hungariae*-jára,[14] az pedig a bártfai Sev. Sculteti *Hypomnema*-jára[15] hivatkozik, ahol a következőket olvassuk: „Scribit quodam in loco D. Thomas Faber piae memoriae, successor D. Leonhardii Stockeli in Ludirectoratu Bartphensi et Praeceptor noster charissimus, quod *audierit ex senibus fide dignis* adhuc sub Ludovico II. rege Ungariae circa annum Chr. 1525 Budae coepisse doceri Evangelium, sed inde pulsos esse Evangelii professores, inter quos & Simon Grynaeus & Vitus Winshemius viri excellenter docti, qui Scholae Budensis & fortassis etiam Bibliothecae relictae ibidem a Matthia rege praefecti fuerant, relicta Ungaria redierunt in Germaniam, factusque est Grynaeus Philosophiae Professor Basileae, Vitus autem Professor linguae Wittebergae. Haec Thomas Faber."

Nagyjából ezeket az adatokat találjuk más XVII—XIX. századi szerzőknél is, legfeljebb további személyekkel (Joh. Lange, Conr. Cordatus) és részletekkel (pl. Grynaeus bebörtönzésével és a magyar nemesség — vagy éppen Mária királyné — közbenjárásával) megtoldva. Toldy Ferencnél[16] már egész regény kerekedik az „Academia Corviniana" viszontagságaiból, míg a külföldi kézikönyvek legfeljebb Grynaeus budai „Schulrector"-ságáról tudnak. A Bibliotheca Corviniana „felügyelősége" egész biztosan hazai kitalálás: a Bécsen keresztül esetleg Budára is elvetődött német humanistáknak annyi keresnivalójuk lehetett Mátyás elárvult könyvtárában, mint Jak. Spiegelnek[17] vagy Cuspinianusnak stb. Tény az, hogy Grynaeus — Melanchthon négy évvel idősebb pforzheimi tanulótársa — „Magister Wiennen(sis)" megjegyzéssel szerepel a wittenbergi egyetem albumában 1523. április 17-én, 1524-ben pedig már heidelbergi tanárként találkozik Melanchthonnal (CR I 656); az 1501-ben született Winshemius („Vitus Oertel de Wintzen Herbi. di.") ugyancsak 1523 nyarán iratkozott be Wittenbergben, de Jöcher[18] szerint hasonló nevű fia is Wittenbergben született 1521-ben. A sok közvetett adatból inkább csak az egyes szerzők tendenciája világlik ki: a protestánsok (Ember—Lampe) minél korábbi közvetlen kapcsolatokat konstruálnak a reformáció wittenbergi központja és Magyarország között; a katolikusok (Timon) cáfolják, amit lehet; ehhez járul azután a Mátyás-korabeli nagyság kiemelése, az „Academia Corviniana" jelentőségének hazafiaskodó hangsúlyozása (Toldy).[19]

Melanchthon magyarországi kapcsolatainak kutatója nem érheti be a *Corpus Reformatorum* anyagával. Azon már Fraknói Vilmos is túljutott, amikor a XVI. századi iskolázásról, Révay Ferenc fiainak iskoláztatásáról stb. szóló tanulmányaiban a magyarországi (elsősorban felvidéki) és külföldi levéltárak idevágó dokumentumait: számos magyarországi Melanchthon-tanítvány levelezését is megszólaltatta. Melanchthon tanári működésének gyümölcsei közé tartozik pl. az is, hogy egyik legkiválóbb tanítványa, a bártfai L. Stöckel, milyen módon hasznosítja a maga pedagógusi gyakorlatában a Wittenbergben tanultakat,[20] ebben az esetben a török kérdés felszínen tartását:[21] a gondjaira bízott főrangú csemetével egy „Magyarország szá-

[13] Budai Ézsaiás: Magyarország históriája a mohátsi veszedelemtől fogva Buda visszavételéig.[2] Debrecen 1814. 74.

[14] I. köt. Posonii 1787. 4/a. j.

[15] Bartphae 1599. 17—19. (RMK II. köt. 292.)

[16] A magyar nemzeti irodalom története. II. köt. Pest 1851. 23.

[17] Vö. Borzsák I.: Die Tacitus-Handschriften der Bibliotheca Corviniana. Az Egyet. Könyvtár évk. 1 (1962) 142. (=AntTan. 8 [1961] 184.)

[18] Allg. Gelehrten-Lex. IV. Leipzig 1751. 1657.

[19] Grynaeus kézirat-felfedezői érdemeit és magyarországi kapcsolatait időközben külön tanulmányban dolgoztam fel: S. Gr. — a Corvin-könyvtár őre? AntTan. 11 (1964) 264—275.

[20] Ez a „communis Ungariae praeceptor" (J. S. Klein, 1770) 1530-tól 1538-ig tartózkodott Melanchthon környezetében, vö. Frankl (Fraknói) V.: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. sz-ban. Bp. 1873. 70.

[21] Vö. Melanchthon „Rhetorica"-jának (Wittenberg 1542) idevágó fejezeteivel: CR XIII 445—; továbbá: CR XX 453—472; Hartfelder 299. Borzsák I.: Az antikvitás XVI. sz. képe. Bp. 1960. 96. és 122.

nalomraméltó állapotáról és Buda elfoglalásáról" (de miserrimo statu Hungariae et de occupatione Budae) szerkesztett magyar párbeszédet fordíttat latinra. A gyermek latin levelének[22] iskolás fordulatai — közvetve — a wittenbergi Praeceptor aggodalmait és részvétét tükrözik: „Quem hae res non magno dolore afficerent, aut quis earum oblivisci posset? Quod si qui faciunt, eos puto esse duriores quovis saxo et trunco, qui hanc miseriam deplorarent, si quid sentirent, quales multi lapides et trunci reperiuntur, qui nihil afficiuntur communibus malis, quidquid accidat in regno."[23]

Stöckel egy másik levelében (1542. nov. 12-én)[24] közli Melanchthon állásfoglalását a katolikus szertartások meghagyásának kérdésével kapcsolatban — szószerinti idézet formájában — Révay Ferenccel: „Gaudeo Marchionis librum a te transferri, propter vestras ecclesias. Nam doctrina in eo recte traditur et cum nostris ecclesiis congruit. Caeremonias autem humanas aliquanto plures aut studiosius retinet, quam opus est. Sed has ineptias ferendas esse putavimus, *quas quidem tempus ipsum emendat.*" A Stöckelhez intézett Melanchthon-levél minket nem annyira teológiai szempontból, mint inkább azért érdekel, mivel zárómondata arra a *„politica quaestio"*-ra emlékeztet bennünket, amelyet egy későbbi Melanchthon-tanítványnak, a szophoklészi *Élektrát* magyarító Bornemisza Péter diáknak a tragédiához fűzött latin utószavában (1558) olvashatunk: „Utrum patria durissima servitute oppressa tyrannis per vim resistendum sit, an vero calamitatum remedium et mitigatio, *quam ipsum tempus adfert*, tutius expectanda sit?"

Idézett monográfiánkban az Élektra-fordítás humanista utószaváról, majd a szerző későbbi prédikációinak megszámlálhatatlan klasszikus hivatkozásáról kimutattuk, hogy szinte mondatról-mondatra a Praeceptor fogalmazásait tükrözi. Bécsi mestere, akinek buzdítására Szophoklész tragédiáját magyarra fordította, Georg Tanner, 1546. nov. 1-én kapta meg a Wittenbergben végzett tanulmányairól szóló *testimonium*-ot Melanchthontól (CR VI 260—1), tehát első kézből ismerte Melanchthon 1545. évi Élektra-magyarázatait (CR XXVIII Ann. ad a. 1545) és Camerarius Terentius-kiadásához (1545) írott előszavát (CR V 567—9). De később maga Bornemisza is hallgatta Melanchthont. Erre vonatkozó megjegyzését Eckhardt Sándor fedezte fel az esztergomi Volaterranus-kötetben,[25] a wittenbergi egyetem albumának hibás „Petrus *Besnemus* Hungarus" bejegyzését (1559. szept. 13.) pedig mi azonosítottuk Bornemisza nevével.[26]

Melanchthon levelezésének tanulmányozói sűrűn találkoznak efféle fordulatokkal: *„narrat mihi hospes Pannonius"* (CR IX 902), *„ex Pannonia huc scribitur"* (uo. 903) stb. Érdemes itt Melanchthon magyarországi tanítványainak a *Corpus Reformatorum*-ban nem szereplő leveleire is hivatkozni.[27] Pl. Batizi András (beíratk.: 1542. márc. 19.) hazaérkezte után (1543. dec. 8.) siet eleget tenni megbízatásának: „cum mihi discedenti a te diligentissime sit commissum, *ut quicquid novarum rerum de Turcica tyrannide audiero, diligenter ad te perscriberem.*"[28] Be is számol a török uralom alatt élő keresztyén testvérek helyzetéről, a budai basa előzékenységéről és a vádaskodó „Baál-papok" megszégyenítéséről, de ugyanakkor a török álnokságáról és

[22] Az 1543. aug. 22-ről keltezett levelet l. FRANKL V.: Révai Ferenc fiainak iskoláztatása. Pest 1873. 38.

[23] Vö. az 1541 végén Wittenbergbe — Melanchthon házába — menekült Dévai Bíró Mátyásnak 1542. márc. 8.-i levelével, amelyben csüggedten Magyarország végromlását jósolja Révay Ferencnek. Csak a Melanchthon részéről tapasztalt részvét enyhíti fájdalmát: „Non est dies, quo cum Philippo non deploramus et huius et nostri regni miseram sortem." (Idézi FRANKL 25.)

[24] L. FRANKL i. m. 61.

[25] Bornemisza „Ördögi Kísérteteinek" kiadásában. Bp. 1955. 233.

[26] I. m. 93. 2. j.; vö. NEMESKÜRTY ISTVÁN, Bornemisza Péter az ember és az író. Bp. 1959. 71., ill. EÖTVÖS LAJOS, Adalék Bornemisza Péter reformátorunk ismeretéhez. Prot. Egyh. és Isk. Lap 10 (1867) 589.

[27] Vö. KOVÁCS E. i. m. 266.

[28] Közölte ZOVÁNYI JENŐ, Magy. Prot. Egyháztört. Adattár 11 (1927) 52.

kegyetlenségéről is. Még részletesebb Stöckelnek 1544. aug. 25-én írott levele (uo. 56—60.), amelyben „vérszomjas farkasoktól körülvett fészkének" (Melanchthon) helyzetét így jellemzi: „Hinc regis impia mens, ... hinc Turcica immanitas, hinc nobilitatis feritas, hinc civium odia extra et intra moenia nos petunt ... " Csupa olyan bűn, olyan jelenség, amely a birodalmak romlását szokta megelőzni (quae regnorum eversionem anteire solent) ... Levelét egy török fennhatóság alól menekült diákkal küldi és annak támogatását kéri mesterétől: „neque enim potes aliquid facere sanctius, quam si nostras captivas ecclesias quibuscunque rationibus potes, adiuveris" (uo. 60.). Az egyháznak ebben az aggkorában (62: haec tempora senescentis ecclesiae) még meglevő kevés barátjával ő is csak a „közös nyomorúságot" siratja (deploro communes miserias); mansfeldi meghívásának éppen a hazai egyházak szánásra méltó elhagyatottsága miatt nem tehet eleget. Ismételten elmarasztalja az egyenetlenkedő-fosztogató főurakat. Hasonlóképpen számol be Gyalui Torda Zsigmond (Sigismundus Gelaeus vagy Gelous, beíratk. 1539-ben) is Camerariusnak Eger várának hősi védelméről (1552. okt. 23; uo. 71), Melanchthonnak (1555. márc. 14; uo. 73) a perzsiai hadszintér eseményeiről és a gyermek János Zsigmond visszahelyezéséről, Egri Lukács (Lucas Agriensis, beíratk. 1552. jún. 20) pedig a lengyelországi vallásügyi tárgyalásokról és a török újabb akcióiról (1555. ápr. 9; uo. 75). Stöckel 1557. jan. 23-án már a János Zsigmond és Izabella visszahozatalával beálló helyzetet ismerteti (uo. 76): „Transylvani ..., dum Ferdinandi iugum excutiunt, inciderunt in Turcicum."

Melanchthon az így szerzett értesüléseket minden lehető alkalommal: levelezésében, beszédeiben, tudományos jellegű kiadványaiban, egyetemi előadásaiban is hasznosította. Jellemző, hogy a dél-magyarországi Georgievics Bertalannak, aki Mohács után 13 évig volt török rabságban, és akinek fogságban átélt szenvedéseiről és tapasztalatairól szóló könyveit Európa szerte olvasták, *De origine imperii Turcorum* c. könyvecskéje (Wittenberg 1560. RMK III. köt. 479) elé is Melanchthon írt előszót az egyház és a dánieli négy monarchia rendszerébe beleillesztett török *imperium* kapcsolatainak alakulásáról: „Utile est saepe multumque cogitare ecclesiae Dei et imperiorum distinctionem, et considerare, quam tristis servitus fuerit Ecclesiae in magnis imperiis ... " A klasszikus szerzők interpretálásába is következetesen beleszőtte az aktuális politikai kérdéseket. Pl. az euripidészi *Hiketidesz*-t azért ajánlja a hallgatóság figyelmébe (CR X 88), mivel annak mondanivalóját időszerűnek érzi (est apta his temporibus): a török elleni összefogás szükségességére figyelmeztetheti a mostaniakat. Jól mutathatja Melanchthon aktualizáló interpretációs módszerét az euripidészi Rhészoszhoz írott verses prológusa is (CR X 670 = XVIII 1141). A monda szerint a thrák Rhészosz szövetségestársi kötelességéhez híven viszonozta Hektór segítségét, a görögöktől ostromolt Trója felmentésére sietett és ott lelte halálát. Melanchthonnak itt is a történet mélyebb erkölcsi tanulsága a fontos: bárcsak *most* is akadna szövetséges, aki segítene kiűzni a barbár ellenséget Pannoniából!

... Pannonias Rhesus pacavit vindice dextra,
et socio praesens tunc tulit Hector opem.
Nunc utinam mittant Rhesum, nunc Hectora divi,
qui saevos Turcas inde fugare queant!

A homéroszi Hektór „héroikus mondásához" (Il. XII 243: „egy csak a legderekabb jós szó: harcolj a hazáért!") is azt a megjegyzést fűzi (CR XI 402), hogy ha azt a mostani fejedelmek megszívlelnék, a török nem zaklathatná büntetlenül a keresztény világot. És Melanchthon részéről mindez nem volt üres szócséplés, hanem az őszinte együttérzés, az erasmusi szolidaritás megnyilatkozása. Bizonyságul idézhetjük azt az 1545-ből való levelét (CR V 714), amelyben ugyancsak Hektór és Rhészosz példájával buzdítaná a német fejedelmeket Magyarország megsegítésére, de hiába: „Nos nunc ex vicinia otiosi Pannonicas caedes spectamus, cum quibus tot vinculis, societate religionis, sanguinis et imperii coniuncti sumus." Hát akkor legalább a

bujdosókat fogadjuk be: „hospitium palantibus concedamus!" (Mint ahogy ezt ő — nemcsak Dévai Bíró Mátyással — megtette.)

Melanchthon Euripidész-interpretációival kapcsolatban[29] ki kell itt térnünk humanista irodalmunk egy méltatlanul mellőzött termékére, Gyalui Torda Zsigmond latin Oresztész-fordítására (Basileae 1551, RMK III 393). „Sigismundus Gelous" — mint fentebb jeleztük, — szintén wittenbergi diák volt[30] és ott Melanchthon legkedvesebb tanítványai közé tartozott. Camerarius név szerint is említi azok között a külföldiek között, akiket bensőséges barátság fűzött a Praeceptorhoz (Vita Mel. c. IC; Camerarius is nagyra becsülte, egyik fiát is hozzá küldte Eperjesre 1558-ban). Azt az előadását, amelyet 1544. jan. 31-én a magisteri fokozat elnyeréséért tartott, Melanchthon művei közt olvashatjuk (CR X 743—5): „Quaestio . . . de particula *πρὸς-τὸν θεόν*, et verbum erat apud Deum. Sunt et alia in illo ipso exordio Ioannis, quae sine erudita grammatica non possent explicari . . . " 1546-tól 1550-ig Padovában működött, mint Révay Ferenc fiainak a nevelője,[31] majd Eperjesen tanított. Tudunk egy Padovában kiadott művéről *(Quaestio, an honesta natura sint, an vero opinione.* 1549; továbbá: *Historia Francisci Spirae Civitatulani, qui ob fidei sanioris abnegationem in summan incidit desperationem.* Basileae 1550), de itteni tudós foglalkozásának eredménye a valamivel később (1551. jan.) Baselben megjelent Euripidész-fordítás is. Az *utriusque sermonis peritissimus* Kálmáncsehi Mártonhoz intézett ajánlólevélből értesülünk a fordítás előzményeiről és a fordító melanchthoni meggondolásairól. Euripidészt főképp erkölcsformáló írói kiválósága miatt választotta (nec extat scriptum ullum humanum melius aut moribus formandis utilius). Tanítás közben gondolt arra, hogy a *Hekabén* és az *Iphigeneia*-n kívül, amelyeket Erasmus mindjárt az első nyomtatott kiadás[32] megjelenése (1504) után, 1506-ban latinra fordított, a többit is közkinccsé teszi, hogy az érdeklődők — *propter linguae Graecae imperitiam* — ne essenek el ilyen szellemi értéktől. De nem érte be holmi szószerinti tolmácsolással *(quorundam verbi ex verbo redditio:* önkéntelenül az Aesopus-fordító Pesti Gáborra gondolunk, aki — tudatos műfordítói eljárásának igazolásául, még 1536-ban — művének címlapjára a horatiusi Ars poeticából vett jeligét nyomtatta: *nec verbum verbo curabis reddere fidus interpres).* Annak csak a tanulmányok kezdeti fokán van jogosultsága, de csak akkor, ha valaki olyan elmeéllel és gondossággal csinálja, mint Melanchthon. Mesterének buzdítására (optimi et doctissimi praeceptoris, D. Philippi Melanchthonis hortatu incitatus) már ő is lefordította a *Hiketides*zt és a *Hérakleidai*-t, de kísérleteit maga sem tartja sikerültnek. Közben annyira megszerette Euripidészt, hogy segíteni akarna másoknak is az író megértésében, ezért elhatározta, hogy néhány tragédiáját *versben* (numeris) fordítja latinra. Az *Oresztész* kiszemelésének indokolása tisztára melanchthoni: „Ac verti Orestem, quae mihi tragoedia et propter argumentum ipsum, et propter multos insignes locos imprimis placet." Az ajánlólevél egy Theokritosz-idézettel, annak a reményének kifejezésével zárul, hogy a címzett kedvesnek fogja találni a csekélyke baráti ajándékot.[33]

[29] Vö. azzal az alkalmasint Melanchthontól származó beszéddel is, amellyel Vitus Winshemius 1548 májusában Euripidész-előadásait megkezdte: Melanchthoniana paedagogica, gesammelt und erkl. v. K. HARTFELDER (Leipzig 1892) 96—109.

[30] Mint annyi más, ő is Krakkóból ment Melanchthonhoz tovább tanulni; vö. FRANKL, Melanchthons Beziehungen. 24—32. Későbbi egyházpolitikai szerepéről l.: BENZ, i. m.

[31] FRANKL: Révai F. 20., 26., 30.

[32] Torda is ezt az *„editio Aldina"*-t használta.

[33] Az Oresztész első soraihoz fűződő anekdotát l. CR X 90—91 (az 1530-as évekből), vö. Cic., Tusc. IV 29, 63. — Melanchthon főleg két szempontból tartotta figyelemre méltónak a tragédiát: a jogi kérdésen (licueritne Oresti matrem sine iudicio interficere) kívül különösen érdekesnek találta az erkölcsi problémákat: de amici et cognati officio, *de moribus* (? recte: *motibus) popularibus sedandis* non vi, sed ratione et arte cedendi; *quales sint in civitatibus seditionum autores* etc. Ezek szerint még Euripidész olvastatásától is a népi megmozdulások leszerelését remélte. De gondoljunk arra, hogy már ifjúkori (1518) görög nyelvtanában is milyen részletet választott Homéroszból „nem annyira nyelvtangyakorlási, mint inkább

Néhány év múlva — 1558-ban — a Bécsben diákoskodó Bornemisza (Abstemius) Péter a Melanchthon-tanítvány G. Tanner buzdítása nyomán hasonló feladatra: Szophoklész *Élektrá*jának lefordítására vállalkozik, de a gyorsan érő kulturális és társadalmi igényeknek megfelelően már nem választékos latin versekben és a Torda ajánlólevelében körvonalazott erkölcsi és pedagógiai célok elérésére korlátozódva, hanem *közérthető* (paraszti) magyar parafrázis formájában, merész politikai aktualizálásokkal fűszerezve, egyébként a tízparancsolathoz igazodó egyházi világnézet kategóriái szerint,[34] Aigiszthosz és Klütaimnésztra bűneinek szükségszerűen bekövetkező megtoroltatásával is a bibliai V. és VI. parancsolat örök érvényét szemléltetve. (Hortatu doctissimi viri Georgii Tanneri . . . hanc fabulam Hungarico idiomate reddendam suscepi, ut animos nostratium Graecae linguae rudium ad rerum necessariarum meditationem inflammarem, et tragoediarum doctrinam gravissimam et utilissimam degustarent, et hac exercitatione non solum Graecae, sed et nostrae vernaculae linguae mediocrem copiam mihi compararem.) Bornemisza beérte a költő mondanivalójának minél egyszerűbb, minél világosabb tolmácsolásával: „ego vero" — állítja szembe a maga eljárását mesterének Melanchthontól tanult interpretációs művészetével, — „sententia poetae quam simplicissime et planissime utcunque reddita contentus fui." A magyar diák mindenesetre kötelességének ismerte fel „a néhány éve irodalmivá emelt magyar nyelvnek tőle telhető művelését és gazdagítását". XVI. századi humanizmusunknak ezt az emlékezetes dokumentumát teljes terjedelmében idézzük: „Omnibus recte iudicantibus notum est Hungaricam linguam iam a paucis annis scribi coepisse" — a szintén Melanchthon-tanítvány Sylvester János (beíratk. 1529. júl. 31.) magyar nyelvű *Újtestamentuma* 1541-ben jelent meg Nádasdi Tamás, a Melanchthonnal levelező humanista főúr[35] udvarában, és az ajánlás már büszke magyar distichonokban szólt „az magyar níphez, ki ezt olvassa" —, „quae nobis cum Ciceronis, tum omnium humaniorum gentium exemplo in dies magis magisque gravissimis de causis pro viribus excolenda et locupletanda est". Bornemisza *Élektrája* bizonyos szempontból — a filológiai és metrikai biztonság, a humanista latin versművészet szempontjából — talán kevesebb, de a hazai nyelv „művelése és gazdagítása", nem különben a „szegény község" igazát tekintő, haladó társadalombírálat szempontjából összehasonlíthatatlanul több, becsesebb, mint Gyalui Torda Zsigmond tetszetős Oresztész-fordítása. *Ez* — bár semmi okunk sincs megtagadni humanizmusunknak ezt az irányát, Joh. Sambucus, Andreas Dudith és a többiek munkásságát sem, — a humanista *res publica litteraria* bármely fellegvárában megszülethetett volna, nemcsak Padovában vagy Baselben, *az* — bár egy tőről: az erasmusi humanizmus wittenbergi iskolájából sarjadt mindkettő, — csak a magyarországi valósághoz közel, attól még Bécsben sem elszakadva.

Ha már Bornemiszánál tartunk, foglalkoznunk kell írásainak egyik főforrásával, Joh. Carionnak Melanchthon átdolgozásában közkeletűvé vált világtörténetével. („Chronicon Carionis

---

erkölcsi példa gyanánt": Therszitésznek, a gyalázkodó „lázadónak", a görög sereg „megfertőzőjének" leírását (Il. II 212—220), „factiosum ac sceleratum . . ., magnam universo exercitui pestem" etc. (CR XVIII 124—5.) — Melanchthon magatartásának mélyreható elemzését adta L. Stern: Martin Luther und Philipp Melanchthon, ihre ideologische Herkunft und geschichtliche Leistung. Berlin 1953. és Ph. M. Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae. Halle 1960. c. könyveiben.

[34] Melanchthon a tízparancsolat szerint (CR XVI 534: ad hanc normam immotam, quae nominatur Decalogus recte intellectus) tagolta „De officiis"-kommentárját is (CR XVI 593—); Cicerónak ezt a művét tartotta a legtökéletesebb erkölcstani írásnak (CR XVI 628). Klaszszikus interpretációiban — és tanítványainak írásaiban — szinte mottószerűen ismétlődik kedvelt Vergilius-sora: *Discite iustitiam moniti et non temnere divos* (Aen. VI 620, vö. Az antikvitás XVI. sz. képe, 84. l.); a másik: *Aspiciunt oculis superi mortalia iustis* (Ov., Met. XIII 70).

[35] Melanchthon emlékezetes levele (1537. okt. 9.): CR III 417—8. Piso Jakab budai erasmista köréről l. Trencsényi-Waldapfel Imre: Erasmus és magyar barátai. Bp. 1941. 54—; Kardos Tibor: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. 248; Balázs J. i. m. 149.

Latine expositum et auctum a Ph. M.")[36] A Carion-féle krónika, melynek továbbfejlesztésével Melanchthon az 50-es években rendszeresen foglalkozott, már korábbi — ugyancsak Melanchthontól gondozott — formájában is Európa-szerte közkedvelt olvasmány volt,[37] így nem csodálkozhatunk azon, hogy felhasználását már Bornemisza Élektra-fordításának utószavában (1558) ki lehet mutatni. Bornemisza postilláiban nem egyszer idézi; az V. kötet végén (1579) pedig további tervei közt a „kis" Carion-krónikának — „kibe az egész világ dolga igen nemesen befoglaltatik" — kinyomatása is szerepel. (Ez a terve már nem valósulhatott meg.) A Cariont azonban mások is buzgón forgatták Magyarországon. Elsősorban az ugyancsak wittenbergi iskolázottságú biblia-fordítót, Károlyi Gáspárt említhetjük (beíratk. 1556. márc 11.), aki *Két könyv*ében (Debrecen 1563) „módszeresen kezdte feltárni a kis Carion történeti illusztráló anyagának kincsesbányáját".[38] Károlyi teljességgel magáévá tette a Praeceptor történelemfilozófiai elveit és itthon „a magyar föld apokaliptikus eseményeit a Wittenbergben elsajátított világnézettel szemlélte",[39] az egyház és a dánieli birodalmak viszontagságaiban ő is a tízparancsolat következetes érvényesülését látta. Mint ahogy a Carion-krónika ajánlásában (CR IX 533) olvashatta: „Sit vitae norma Decalogus . . . Postea historias sciamus legum exempla esse ac monstrare poenas atrocium scelerum et liberationes iustorum. Ac in utrisque *non tantum eventus intueamur*, sed Dei praesentiam cogitemus, qui sui ordinis custos est",[40] — Károlyi ugyancsak kíméletlenül elmarasztalja azokat, akik az ország szomorú állapotát csak „szerencsének és történetnek" tulajdonítják.[41] Kathona meggyőzően mutatja ki, hogy Károlyi a wittenbergi történelemszemlélet fegyvertárából veszi egész históriai apparátusát, Melanchthon „ethikai megítélésével derít fényt a szomorú magyar jelen miért? -je mögött rejtőző homályra", és hogy a Mohács utáni evangéliumi hitű magyarság nemzeti bűntudata Melanchthon történelmi világképének hatása alatt alakult ki.[42] Érdekes az, hogy Károlyi Gáspár tudvalevőleg a kálvini irányzat képviselője volt, bűntudatának motiválása, a „négy birodalommal" való operálása, apokaliptikus spekulációja, egész világképének eschatologikus

[36] Vö. Hartfelder 300.; Schulek T. 123.; Eckhardt S. i. m. 259—; a mű keletkezéséről és jelentőségéről: W. Goez: Translatio imperii. Tübingen 1958. 259.; Az antikvitás XVI. sz. képe 83—, 381., 526. stb.

[37] Hartfelder 301.

[38] Nemeskürty István: A XVI. század utolsó három évtizedének postilla-irodalmából It 45 (1957) 457., 3. j.

[39] Kathona Géza, Károlyi Gáspár történelmi világképe. Debrecen 1943. 10.

[40] Melanchthon itt tudatosan utal Tacitus híres történetírói programjára (Hist. I 4, 1): „. . . . ut *non modo casus eventusque rerum*, qui plerumque fortuiti sunt, sed ratio etiam causaeque noscantur", és a két megfogalmazásból plasztikusan bontakozik ki a két világnézet és történelemszemlélet különbsége: a véletlen sorsfordulatok tudomásulvétele helyett Tacitus „az események okait és értelmét" nyomozza, a hívő Melanchthon pedig mindenben az isteni jelenvalóságot fedezi fel. — Utaljunk itt Melanchthon wittenbergi bemutatkozó előadásának, egyben életprogramjának (De corrigendis adulescentiae studiis, 1518) a történelmi stúdium jelentőségét elsősorban morális szempontból hangsúlyozó megfogalmazására is (CR XI 22—): „Necessaria est omnino ad hanc rem (sc. ad mores formandos et animos erudiendos) *historia* . . . *Haec*" — helyettesíti Melanchton Horatiusnak (Epist. I 2, 3) *Homéros*zra vonatkozó „*qui*"-jét —

„. . . quid sit pulchrum, quid turpe, quid utile, quid non,
plenius ac melius Chrysippo et Crantore dicit.

Hac nulla vitae pars, neque publica, neque privata vacare potest. Huic administratio rerum urbanarum domesticarumque debet. Ac nescio, an minore incommodo mundus hic noster sole, animo videlicet suo cariturus sit, quam historia, civilium negotiorum ratio *(recte :* ratione)?" Vö. CR III 1114; Hartfelder, 198.; Melanchthon történelemszemléletéről legújabban: R. Stupperich, Der unbekannte Melanchthon. Stuttgart 1961. 72—84.

[41] I. m. 17.

[42] I. m. 22., 18. és 40.

feszültsége mégis mind wittenbergi hagyományokra utal, bár Kálvin — józan kritikával (CR LXVIII 590) — szétzúzta ennek a wittenbergi világképnek exegetikai erősségeit.[43]

Melanchthon számára — mint látjuk — a történelem tanulmányozása ugyanúgy nem öncél, hanem az isteni törvény feltétlen érvényesülésének felismerésére szolgáló eszköz, mint ahogy az isteni kinyilatkoztatás hiteles interpretálását hivatott szolgálni a klasszikus nyelvek megismerésére vezető grammatika is. Melanchthon elsősorban „grammaticus"-nak tekintette magát, amióta gyermekkori mestere, Johannes Hungarus azzá nevelte. Mint fél Európa fiatalságának 42 éven át működő tanítója, következetesen vallotta: „Non potest scriptura intelligi theologice, nisi ante intellecta sit grammatice."[44] Ezt a pedagógusi és egész tudományos működésében gyakorlatilag is megvalósított elvet akárhány nyilatkozatával dokumentálhatjuk. 1539. jan. 1-én pl. ezt írta a grammatika hasznosságáról, ill. elhanyagolásának következményeiről: „Plurimum momenti est in grammatica: quae si non recte tradatur, necesse est sequi ceterarum artium omnium ac praecipue doctrinae ecclesiasticae horribiles tenebras . . . Plurimas haereses, plurima errata saepe in Ecclesia peperit inscitia grammatices . . . Non solum parentes et paedagogi, sed etiam gubernatores ecclesiarum ac reipublicae in hanc curam incumbere debebant, ut grammaticae studia quam diligentissime colerentur."[45]

Melanchthon görög nyelvtanáról (*Institutiones Graecae grammaticae*. CR XX 1—192)[46] a tudománytörténet számon tartja, hogy száz év alatt majdnem félszáz kiadást ért meg,[47] majd többszörösen átdolgozott formában a múlt század elejéig — pontosabban: Phil. Buttmann *Ausführliche griechische Sprachlehre*-jének (1819—27) bevezetéséig — közkézen forgott;[48] hatásának felméréséhez azonban magyarországi „utókorának" felderítése is kívánatos volna. Utaljunk hát itt Károlyi Péter (wittenbergi beiratk.: 1563. aug. 30.) görög nyelvtanára, amely Kolozsvárott, 1565-ben (vagy 1567-ben, 1. Szabó Károly, RMK II. köt. 109) jelent meg először (kinyomtatója, Heltai Gáspár is wittenbergi diák volt, beiratk. 1543. febr. 17.), és amelynek Kendi Farkashoz írott ajánlása nem más, mint a grammatika melanchthoni apologiája: „Rideat ergo Palladas[49] Grammaticen et dicat eos hanc artem docere, quibus iratus Deus, quorumque nutrix egestas sit, nos tamen sciamus nec in doctrina Ecclesiae, nec in Philosophia sine ea feliciter quemquam posse versari." Arra a kérdésre, hogy „mi a nyelvtan?" (Quid est grammatica?), Károlyi Péter szinte szóról-szóra Melanchthon meghatározását adja: „Est ars certam loquendi et scribendi rationem tradens" (vö. CR XX 245: Grammatica est certa loquendi et scribendi ratio).[50] Az csak természetes, hogy az „ω-ra végződő" igék ragozásának paradigmája

[43] KATHONA G. i. m. 40. — A török kérdés wittenbergi megítéléséről és a XVI. század derekán már Magyarországon is széltében ismeretes apokaliptikáról — Batizi András, Dézsi András és Benczédi Székely István történelemszemléletéről — újabban: KATHONA GÉZA: Karácsony György „szent hada", 1569—1570. Egyháztörténet, Új folyam 1 (1958) 267. Benczédi Székely István Chronica-jának (Krakkó 1558 ?) Reuchlinra, Erasmusra és Melanchthonra vonatkozó megjegyzései a magyarországi humanizmus becses dokumentumai. (Pl. a 229. lapon: „Ez a Philep, akinél bölcsebbet nem lát a nap az ő felkelésébe és elnyugvásába mind e széles földön.")

[44] L. HARTFELDER i. m. 290.

[45] Mel. paed. 55.; vö. HARTFELDER i. m. 174.; CR X 743 (Gyalui Torda Zsigmond „quaestio"-ja a János-evangélium kezdőmondatának grammatikai problémáiról); l. még a Mel. paed. 189. lapján olvasható anekdotát is: „Fuit quidam monachus in Belgico, qui cum audiret theologum esse grammaticum, ita dixit: Si est grammaticus, est haereticus."

[46] Vö. HARTFELDER i. m. 250., 258.: „das gebrauchteste Schulbuch der Zeit".

[47] A. GUDEMAN: Grundriss der Geschichte der klass. Phil.[2] Leipzig—Berlin 1909. 215.

[48] Vö. U. v. WILAMOWITZ—MOELLENDORF: Geschichte der Philologie. Gercke—Norden, Einleitung in die klass. Altertumswiss. I[3] Berlin 1927. 20.; ED. SCHWYZER: Griech. Grammatik. I. München 1934. 8.

[49] A tudós célzás Palladas IV—V. századi grammatikus-költőnek saját foglalkozásáról írott, csúfolódó hangú epigrammájára (Anth. Pal. IX 174) vonatkozik; vö. W. PEEK, RE „Palladas" 161.

[50] A meghatározás különféle megfogalmazásainak taglalása: BALÁZS J. i. m. 915.

gyanánt Károlyi is Melanchthon hagyományos τύπτω-ját választja: de hiszen azt ragoztatta annak idején — az i. e. II. században — Dionüsziosz Thrax is, még pedig a Platón koráig visszanyúló gyakorlatnak megfelelően, és majd valamikor — 1833-ban — a pozsonyi G. T. Schröer (Fr. Aug. Wolf tanítványa) még mindig a miatt fog panaszkodni, hogy nálunk a húsz éves ifjú a τύπτω-val bajlódik.[51]

Nem feladatunk itt az, hogy Melanchthon másik „világtörténeti jelentőségű tankönyvének:[52] *Grammatica Latina*-jának (Hagenau 1525. CR XX 193—336) történetét és nyelvészeti vagy pedagógiai szempontból való fontosságát vázoljuk. Köztudomású, hogy ez is közel száz kiadást ért meg.[53] Melanchthon nyelvtanszerkesztői érdemeit a CR XX 339—42. lapjain található összeállítás is kellőképpen szemléltetheti. Ha azonban Melanchthon egyetemes európai hatását vizsgáljuk, nem elégedhetünk meg a németországi kiadások számbavételével. A Melanchthon-nyelvtanok magyarországi utókorának felderítése a magyar kutatás feladata. Ez önmagában is megérdemelne egy terjedelmes tanulmányt; mi itt két dolgot ígérhetünk: röviden ismertetjük Sylvester Jánosnak Melanchthon hatása alatt létrejött *Grammatica Hungarolatina*-ját (1539), az első magyar nyelvtant, amely — bár még nem rendszeres formában, — a latin mellett előtűnik; majd Melanchthon egy másik tanítványának, Molnár Gergelynek (beiratk. 1554. jún. 4.) iskolai latin nyelvtanát *(Elementa grammaticae Latinae pro recta scholasticae iuventutis institutione ex praecipuis grammaticorum praeceptis a Gregorio M. contracta.* Claudiopoli 1556: RMK II. köt. 72.).

Sylvester János teljesítményének nagyságát egyik érdemes kutatója, Turóczi-Trostler József a holt latin nyelvre szabott nyelvtanok magyarításában, „a magyar nyelv első grammatikalizálásában, ... a magyar nyelv belső felfedezésében" látta.[54] Horváth János szerint[55] Sylvester kezdeményezésében „észrevétlen hova-tovább egy magyar nyelvtan körvonalai rajzolódtak ki a latin palástja alatt." Balázs János mutatott rá arra, hogy Sylvester nyelvtana egyelőre még nagyobb mértékben a latiné, csak kisebb mértékben a magyaré, és a vulgáris nyelvtanok történetileg kialakult típusai közül Dubois (Jac. Sylvius Ambianus) *Grammatica Latinogallica*-jához (Parisiis 1531) áll legközelebb.[56] Ehhez meg kell jegyeznünk azt, hogy a kétnyelvű latin oktatás Melanchthon körétől sem volt idegen. A torgaui iskola tanárai 1537-ben Melanchthon jóváhagyását kérik Marcus Crodelius hasonló kísérletéhez, amely azután — Melanchthon 1539. jan. 1-én kelt ajánlásával — 1541-ben jelent meg Baselben *Institutiones grammaticae Latinogermanicae* címmel.[57] (Vö. CR III 886; Mel. paed. 53: „... Pro Germanica pube hic noster labor unice susceptus..., ne puer Latinae linguae imperitus... id alibi quaerere cogatur, quod hic nullo negotio illi offertur... Salsa enim mola litant, qui thura non habent.") A Sylvester és Melanchthon közti egyezések számbavétele után Balázs János a Sylvester-féle grammatika filológiai elemzésében inkább a magyar részre helyezte át a súlypontot. Megállapította, hogy a grammatika sylvesteri meghatározása („Grammatica est ars recte loquendi et scribendi, authoritate optimorum poetarum et oratorum constans") egyik ókori grammatikuséval (Melanchthonéval sem, CR XX 245: „Grammatica est certa loquendi et scribendi ratio") egyezik; legközelebbi párja Guarinóé, Janus Pannonius mesteréé: „Grammatica est ars recte loquendi recteque scribendi, scriptorum et poetarum lectionibus observata". A továbbiakban azonban — a grammatika mibenlétére vonatkozó fejtegetései során — Sylvester Melanchthon

[51] Pius Desiderius: Über Erziehung und Unterricht in Ungarn, in Briefen an den Grafen St. Széchenyi. Leipzig 1833. 41.; idézi Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei. II. köt. Bp. 1927. 320.

[52] „Welthistorisches Schulbuch": Mel. paed. 94.

[53] A. Gudeman i. m. szerint 1757-ben jelent meg a 84. kiadás.

[54] A magyar nyelv felfedezése. Bp. 1933. 27.

[55] A reformáció jegyében. Bp. 1953. 150.

[56] I. m. 190.

[57] Mel. paed. 49—56.

nézeteihez csatlakozik, mindenesetre úgy, hogy a magyar részekben — pl. a határozott névelő kérdésében — még a kellő tisztelettel említett Praeceptor tévedésére is rámutat.[58] Balázs János érdeme, hogy Melanchthon teljesítményének és hatásának avatott elemzése mellett — Hartfelder regisztráló előadásán[59] lényegesen túljutva — egyéb humanista grammatikusok műveire, valamint a hazai humanistáktól kialakított latin nyelvtantanítás hagyományaira is felhívta a figyelmet. Egyéb fontos eredményei már kívül esnek vizsgálódásaink körén.[60] Mindenesetre szükségét éreztük, hogy Sylvesterről, „nemzetünk egyik legtiszteltebb héroszáról, aki a szeretetre méltó Melanchthonnak és Erasmusnak indult el nyomdokain",[61] ebben az összefüggésben — szeretetre méltó mesterének magyarországi recepcióját vázolva — is megemlékezzünk.

A Molnár Gergely-féle grammatika tartalmi elemzésére szintén nem vállalkozunk, inkább csak külső indiciumokra támaszkodva kísérjük végig a magyarországi iskolaügynek ezt a századokon keresztül használt rekvizitumát *à travers les âges*. Első kiadását csak hivatkozásból ismerjük (Szabó Károly — RMK II. köt. 72. — Cornides Dániel adatára utal); keletkezésének körülményeiről a XVII. századi példányok előszavaiból tájékozódhatunk. A Sárospatakról, 1661 januárjából keltezett és később is számtalanszor lenyomatott előszó szerint Molnár Gergely a „nagy érdemű Philippus Melanchthonnak, Németország Phoenixének" grammatikai írásaiból (ex lucubrationibus grammaticis ... magni totius Germaniae Phoenicis: Clar. Domini Philippi Melanchthonis, semper de re literaria optime meriti) szerkesztett egy rövid nyelvtani áttekintést (brevem quandam Grammatices synopsin), és művét Heltai Gáspár nyomatta ki 1556-ban. (Az előszavak — nemcsak a könyvek — sorsához hozzátartozik az is, hogy az egyszer beléjük csúszott sajtóhibák esetleg századokon át ismétlődnek: a helyes évszám helyett majdnem minden későbbi kiadásban 1656-ot találunk.) Az átdolgozóként említett Alvinczi Péter szintén Wittenbergben végzett (beiratk. 1598. máj. 30.). Ez az átdolgozott kiadás Debrecenben, 1613-ban jelent meg (RMK II. köt. 351); Bod Péternek ezzel kapcsolatos megjegyzése (a *Magyar Athénás*ban: Alvinczi Péter „a Molnár Gergely grammatikája reguláit szép versekbe szedte s világ eleibe adta: mellyel ma is többire a magyarországi és erdélyi oskolák élnek") nem egészen pontos: ha a „szép versek" a későbbi kiadásokban olvasható, hexameterekbe szedett szabályokkal azonosak, akkor Pázmány Péter tüzes ellenfele volt az, aki a magyarországi protestáns iskolákba bevezette a jezsuita Alvares nyelvtanának *(De institutione grammaticae*, 1. kiad.: 1572.) emlékeztető verseit: „Quae maribus solum tribuuntur, mascula sunto" etc.,[62] — tehát — *mutatis mutandis* — nálunk is az történt, mint ami a XVI. század elején Alexander de Villa Dei háromszáz éven át használt „Doctrinale"-jával, és amit D. Reichling igen tapintatosan fogalmazott kritikai Doctrinale-kiadásának bevezetésében:[63] „Die grammatischen Unterrichtsbücher der Humanistenzeit stehen ... trotz aller Ausfälle auf den »Barbaren« Alexander zu diesem in eng verwandtschaftlichen Beziehungen."[64] A történeti igazság nevében mindenesetre hivatkozunk Wilamowitzra is,

[58] Balázs J. i. m. 211. — A Melanchthon környezetében folyó nyelvi stúdiumok magyar, ill. általános finn-ugor nyelvészeti kihatásaira l. Balázs János megjegyzéseit: Finnisch-ugrisches Treffen bei Melanchthon. Ural-alt. Jahrb. 33 (1961) 252—253.

[59] Hartfelder i. m. 270. (Különösen a 279.)

[60] Vö. Balázs J.: Zur Frage des Erwachens der osteur. Nationalsprachen. Festschrift für Ed. Winter, Berlin 1956. 33—73.

[61] Kazinczy Ferenc szavait idézi Balázs J. i. m. 378.

[62] Alvares nyelvtanának „történetéről és sorsáról" jól tájékoztat E. Springhetti tanulmánya: Storia e fortuna della Grammatica di Emmanuele Alvares. Humanitas (Coimbra) 13—14 (1961—62) 283—303.

[63] Monumenta Germaniae Paedagogica, 12. Berlin 1893. CVI.

[64] Vö. Ed. Norden: Die antike Kunstprosa. II[4] Leipzig—Berlin 1923. 741. 2. j.; a magyar irodalomból Finászy Ernő: A középkori nevelés története[2]. Bp. 1926. 183.

aki Melanchthon pedagógusi fáradozását azért *is* „áldásos hatásúnak" mondotta a jövőre nézve' mivel a jezsuitákat vetélkedésre késztette.[65]

Bizony egyelőre hiába próbálkozott Comenius a „nyelvek ajtajának megnyitásával" (*Ianua linguarum reserata*, 1631), az anyanyelven való oktatás bevezetésével stb., diákjaink még kétszáz év múlva is a Molnár Gergely-féle grammatika gyötrelmes hexametereit szajkózták. Az *Elementa grammaticae Latinae* rövidített kiadása még 1829-ben is megjelent Debrecenben; a címlap hátoldaláról ekkor már lemaradt az a régi verselmény, amely ékes hendecasyllabusokban csábította a gyermekeket a grammatika tanulására:

Huc, huc, grammatices amica pubes!...
Molnar tale tibi tulit libello
munus, non lepido, tamen futurus
gratus: nam quid in hoc fere volumen
scripsit cum Diomede Priscianus,
aut *quod Grammaticus notat Philippus:*[66]
certo continet hic brevis libellus...,

az 1661-ből örökölt ajánlást sem találjuk, viszont egy három distichonból álló és Johannes Femmich nevével jelzett vers („Liber ad emptorem") került oda helyettük valamelyik régi kiadás élérő: Femmich, a kolozsvári iskola rektora (nem „lector", mint ahogy a vers alján olvassuk), Szabó Károly szerint 1540—64-ig működött és Molnár Gergely nyelvtanának szerkesztésében is részt vett.

De a Molnár Gergely-féle nyelvtant nemcsak Debrecenben, hanem Pozsonyban is használták. Tudjuk, hogy Jókai 1835—37-ben a pozsonyi ev. líceumban, a már említett Schröer keze alatt tanult. Pozsonyi diákélményeit *Mire megvénülünk* c. regényében örökítette meg. Csere-apjának nem éppen tehetséges fia tízszer, százszor, ezerszer hadarja az érthetetlen latin nyelvtani szabályt, mégsem ragad meg fejében a sor: „his atacem, panacem, phylacem coracemque facemque"...[67]

De a nyomtatott könyveknél — akár Melanchthon tulajdon műveinél, akár az övéi nyomán, vagy az ő ösztönzésére készült írásoknál — közvetlenebb volt a Praeceptor eleven hatása. A tanítványok bizonyságai közül gyakran szokták emlegetni a „pannoniai" (valójában: bécsi) Wolfgang Schiver 1523. máj. 4-ről keltezett levelét, amelyben lelkendezve számol be a wittenbergi előadásokról: „Item frequenter audio Philippum; Deum immortalem, quanto hominem ingenio quamque divino pectore praeditum, ut illud Propertianum de eo vere ad hunc modum videatur putandum:

Cedite Romani scriptores, cedite Graii,
qui vos stultificat, nempe Philippus adest"[68]

[65] I. m. 20.; Hartfelder (i. m. 266. 3. j.) szerint „a németországi evangélikus iskoláknak ezt a legelterjedtebb tankönyvét katolikus iskolákban is használták".

[66] Vagyis nálunk ugyanúgy csak *Philippus*-nak emlegették *a* grammatikust, mint ahogy a humanisták csak *Fabius*-t mondtak Quintilianus helyett.

[67] Az epizódot idézi Kornis i. m. I. köt. 600.; a III. declinatio ismeretéhez megkívánt „exceptio II." szabálya helyesen így hangzik:

His atacem, panacem, colacem styracemque facemque
atque abacem, coracem, phylacem compostaque nectes.

A „Quae maribus ..." — azaz a katolikus iskolákban használt Alvari és a protestánsokéiban használt Molnár Gergely — verseinek „barbarische Dunkelheit"-jéről: Kornis i. m. I. köt. 214.; a chriák gyakorlása címén a Molnár-féle nyelvtankönyvbe csempészett „rebellis" célzásokról és a könyv rendőri elkobzásáról (1752-ben) l. Borzsák I.: Budai Ézsaiás és klasszikafilológiánk kezdetei. Bp. 1955. 8.; vö. Finánczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában, I. köt. Bp. 1899. 78.

[68] Beatus Rhenanus: Briefwechsel. Hrsg. v. A. Horawitz—K. Hartfelder, Leipzig 1886. 318.; vö. Hartfelder i. m. 101.

(Vö. Prop. II. 34, 65—66.) Azoknak a magyarországi diákoknak a száma, akik a XVI. század folyamán Wittenbergben tanultak, kb. 1200-ra tehető; vagyis (1560-ig) mintegy félezren hallgathatták személyesen a nagy Praeceptort.[69] A magyar diákok fogyatékos német nyelvtudása miatt Melanchthon köztudomásúlag vállalta, hogy ünnepnapokon — eleinte a lakásán, majd a jelentkezők számának felduzzadtával az auditorium maximumban — latinul magyarázza el nekik az illető napra rendelt bibliai textust (CR XXIV p. XXIX—XXX).[70] Melanchthon bibliamagyarázatai óriási hatással voltak a hallgatóságra, és ez a hatás nemcsak szorosabb értelemben vett postillairodalmunkban, hanem a Wittenbergből hazatérő tanárok és papok egész munkásságában, a hazai reformáció felfelé ívelő szakaszának úgyszólván minden termékében is megmutatkozik.[71] És ha nem kerülhetett is mindenki olyan bizalmas viszonyba a mesterrel, mint Dévai Biró Mátyás, Stöckel, vagy Gyalui Torda Zsigmond, annyi bizonyos, hogy nagyon sokan kaptak tőle egész életükre szóló indítást.[72]

Ennek a magyarországi szellemi életben beérő gyümölcseit — Melanchthon magyarországi recepciójának állomásait, tényezőit, a wittenbergi kovász erjesztő hatásának közvetlen és közvetett eredményeit — inkább csak sejtjük, pontosan felmérni és kellőképpen értékelni egyelőre nem tudjuk. Előbb az alapot kellene megvetni: a Melanchthon-kutatás németországi központjaival együttműködve először is rendszeresen össze kellene gyűjteni Melanchtonnak és magyarországi (ill. csehszlovákiai és erdélyi) tanítványainak a levelezését és a XVI. századi magyar irodalom Melanchthon-vonatkozásait. A *Corpus Reformatorum* megjelenése óta eltelt évszázad során rengeteg Melanchthon-dokumentum került elő, de publikálásuk annyira rendszertelenül történt, nyilvántartásuk pedig hiányzik, hogy akárhányszor már rég közzétett anyagot publikálnak *novum* gyanánt, ugyanakkor feltehetőleg még sok becses emlék lappang feltáratlanul.

Azt a listát, amelyet Sólyom Jenő a magyarországi Melanchthon-emlékek közelmúltbeli gyarapodásáról összeállított,[73] mi itt legfeljebb egy-két *adnotatiuncula*-val egészíthetjük ki. Jelentéktelen apróság, de a Praeceptor emberi arcának megismeréséhez tartozik pl. a Camerarius-életrajzból ismeretes éremgyűjtemény gyarapodásának módja: Egri Lukács fentebb idézett leveléből (1555. ápr. 9.) megtudjuk, hogy tisztelő tanítványa egy magyarországi aranypénzt (obulum Ungaricum aureum) küldött neki, — „quod ut gratum habeas, Reverende Praeceptor, etiam atque etiam oro".[74] „Allzumenschliches", és talán éppen ezért nem szerepel a Melanchthon-életrajzokban a Praeceptor „házaséletének keresztje", ami pedig a wittenbergi diákok előtt aligha lehetett titok. Bornemisza Péter, aki 1559-ben ment ki Wittenbergbe, postillagyűjteményében (IV [Sempte 1578] 535) így emlékszik vissza a Wittenbergben hallottakra (látni már nem láthatta): „Hallottam, ki Philep Melanchtonról azt mondta, hogy azmelly házba tanult, sokszor berekeszkedett felesége előtt, és az ajtajára ment, először egy nihányszor zörgetvén csak így szólt: »Philep, Philep, nyisd meg!« Amaz tudván, hogy niha morgani jő és tanúságába megháborítaná, veszteg hallgatott, de végre addig zörgetett, hogy azt is mondta:

[69] Itt említjük meg Fr.-K. Schumann nem éppen tudományos visszaemlékezését: Ungarische Studenten an den Univ. Wittenberg und Halle—Wittenberg vom 16. bis zum 20. Jh. Ostdeutsche Wissenschaft 5 (1958) 344—347.

[70] Vö. Asztalos Miklós: A wittenbergi egyetem magyar hallgatóinak nyelvismerete a XVI. században. EPhK 58 (1934) 4.

[71] Vö.: Az antikvitás XVI. sz. képe, *passim*.

[72] A humanista áradozást leszámítva becses dokumentuma a magyarországi tanítványok hálájának és szeretetének az a hosszú pásztori vers is, amellyel a pozsonyi G. Purkircher (Wittenbergben beiratk.: 1556. szept. 30.) Melanchthon halálát gyászolta, és amelyet a wittenbergiek az első évfordulóra szerkesztett emlékkönyvbe (Orationes, epitaphia et scripta, quae edita sunt de morte Ph. M. omnia. Vitebergae 1561) is felvettek: „Ecloga de obitu Ph. M.". Vö. Mel. paed. 205.; Kneifel Mária: Purkircher György. Bp. 1942. 10. és 22.

[73] I. m. 179.

[74] Zoványi J. i. m. 75.

»Thu auff, du Schelm!« Azaz: »Nyisd meg, lator!« Niha kedig az ollykor lött, hogy baráti is voltak nála, és csak azt mondta: Ez is a házasság köröszte." Ez bizony legfeljebb sejthető Camerarius életrajzának XII. fejezetéből: „Fuit femina haec religiosissima et viri amantissima, materfamilias assídua atque diligens imprimis,... pauperum ita studiosa, ut ... non modo suarum rerum facultatumque minus rationem habere, sed interpellatione et compellatione pro his ad alios uti soleret nonnunquam intempestiva... et victus et cultus negligens. Neque hoc Philippus Melanchthon offendebatur."[75] — És végül egy apró *philologicum:* az a tetrastichon, amelyben Melanchthon az Ammianus Marcellinusnál (XXV 4, 3) olvasható Bacchylides-idézetet — a *castitas* dicséretét — versekbe öntötte (CR III 1110 és VIII 588), szerepel név nélkül Bornemisza Élektra-fordításának utószavában is.[76]

Tudjuk, hogy kísérletünk még alkalmi vázlatnak is fogyatékos. (A magyarországi tanítványok közül meg sem említettük pl. „Erdély evangélistáját", J. Hontert!) Ez azonban a magyarországi Melanchthon-recepció feldolgozásának állapotát is mutatja, és a helyzet őszinte feltárása egyben a szép feladat vállalására is serkenteni óhajtaná az illetékeseket.

István Borzsák

A PROPOS DE LA RÉCEPTION DES IDÉES DE MELANCHTHON EN HONGRIE

A la commémoration du 400e anniversaire de la mort de Melanchthon (1960) un des participants les plus distingués (P. Fraenkel) exprima l'avis qu'il serait désirable d'enrégistrer les documents relatifs à Melanchthon qui se trouvent en dehors de l'Allemagne. Plus de 70 ans se sont écoulés depuis la publication de la monographie de Hartfelder (1889) et une analyse de l'influence européenne du Praeceptor manque toujours. D'autre part, les études traitant l'activité des disciples hongrois de Melanchthon — dont le nombre est d'environ 500 — nous ont permi de récapituler les résultats et d'envisager les aspects des recherches concernant Melanchthon, en vue des tâches futures de la recherche. (Notre étude „Zur Frage der Rezeption Melanchthons in Ungarn" paraîtra dans le volume „Zur Geschichte der deutsch—ungarischen literarischen Beziehungen", une coédition de l'Institut für deutsche Sprache und Literatur de Berlin et de l'Institut d'Histoire Littéraire de l'Académie des Sciences de Hongrie.)

Nous avons tâché d'élucider l'origine hongroise de Johannes Hungarus, maître de Melanchthon ainsi que l'activité que deux de ses collaborateurs proches, Vitus Winshemius et Simon Grynaeus ont développée en Hongrie. Nous avons analysé quelques documents ne figurant pas dans le Corpus Reformatorum et traité les rapports hongrois des interprétations classiques de Melanchthon ainsi que les sources hongroises des informations de „Pannonie" du Praeceptor. Les relations de Wittenberg de quelques disciples de Melanchthon (Sigismundus Gelous, L. Stöckel, Mátyás Dévai Biró) sont d'une importance toute particulière pour l'histoire de la littérature hongroise. Au cours des dernières années plusieurs auteurs se sont occupés de l'oeuvre de Péter Bornemisza (Abstemius). L'utilisation de la „petite" chronique de Carion par les auteurs hongrois mériterait une étude spéciale. L'influence européenne des grammaires grecque et latine de Melanchthon ne peut être éclairée sans la connaissance des adaptations de Hongrie jusqu'à 1800. Cependant, pour pouvoir juger de l'influence européenne du grand „Praeceptor" il serait nécessaire d'enrégistrer systématiquement les documents hongrois relatifs à Melanchthon et de coordonner les résultats des chercheurs hongrois aux recherches centrales poursuivies en Allemagne.

[75] Vö. G. Ellinger: Philipp Melanchthon. Berlin 1902. 603.

[76] Az antikvitás XVI. sz. képe. 90. — Kéziratunk lezárása után olvastuk, hogy Nagy Barna a budapesti r. k. Központi Szeminárium könyvtárában egy eddig ismeretlen Melanchthon-kéziratot talált. (Reformátusok Lapja, 1964/22. sz. 4.) És hány Melanchthon-dokumentum vár még feltárásra közgyűjteményeinkben!